

НАЦЫЯНАЛЬНЫ ХАРАКТАР ЛІТОЎСКАГА СТАТУТУ 1529 г.

С. Барысёнак

I

Гістарычны шлях юрыдычнага развіцця Літоўскага княства, які прывёў да ўтварэння агульнадзяржаўнага кодэксу 1529 году, быў даволі складаным. Параўнаўча нямногалічбавы літоўскі народ, аб якім у часы валынскага князя Рамана склалася на Валыні далёка нявыгодная політычная прыказка: „Романе, худым жывешы, Літвою орешы“ зрабіўся ўрэшце гегемонам сярод цэлага шэрагу старадаўня-рускіх зямель—княстваў. У гэтым новым дзяржаўным цэле пануючаю політычнаю сілаю была, зразумела, нацыя літоўская. Яна дала і сваё нацыянальнае імя дзяржаве („зямля Літоўская, вялікае княства Літоўскае, панства Літоўскае“), хоць яе ўласная нацыянальная тэрыторыя не перавышала $\frac{1}{10}$ усёй дзяржаўнай тэрыторыі, хоць сваю магутнасць яна будавала далёка не сваімі ўласнымі патугамі. На Украіне яшчэ ў другой палавіне XV стагоддзя жывуць успаміны аб іншых політычных суадносінах нацый, якія склалі літоўскую дзяржаву. У 1567 годзе Філон Кміта, дзяржаўца Аршанскі, у сваім лісьце да вядомага князя Рамана Сангушкі піша:

„Будь господарю таким Романом, што Литвою ораш, ова за помощью Божею отменить, што Москвою орать будешь, да мене слуги и холопа своего не опущай з ласки“ *).

Аднак, літоўская нацыя, узяўшая перавагу ў політычных адносінах, павінна была дапусціць удзел у політычным жыцці і другія народнасці; а з другога боку—падпала самай глыбокай праўнай асыміляцыі з чужымі нацыямі (спачатку беларускай, а пасля польскай). Літоўскае нацыянальнае права не аўладала правам, якое-б падпарадкавала літоўскай дзяржаве старадаўня-рускія землі. Больш таго. Літоўскае права само аказалася пераможаным правам старадаўня-рускім. А між тым, сваё звычайнае права, нацыянальнае права, у літоўцаў, бязумоўна, павінна было існаваць. На гэта проста паказваюць помнікі. Так, у прывілеі, выданым у 1492 г. Літоўскім урадам Жмудзкай зямлі, гаворыцца, што ў выпадку скаргаў на

*) Arch. XX Sanguszków, we Lwowie, 1910 т. VII, стар. 187—Костомаров адкідае за гэтую прыказкаю гістарычную сапраўднасць, але яна поўнасьцю адпавядае політычным умовам часу Рамана.—Костомаров „История России в жизнеописании ее главных деятелей“, выд. Сойкіна, стар. 109.

каго-небудзь з жмудзінаў ці патаемнага абвінавачання, прысуд над тым, хто абвінавачваецца, пастанаўляецца не раней, як пасля папярэдняга судовага разгляду, зробленага на падставе Літоўскага права¹⁾. На існаванне „Літоўскага права“, якое адрозніваецца ад права „рускага“, паказвае і прывілей на майдэборскае права, данае ў 1499 годзе Менску:

„тое место нашо Менъскъ съ права Литовъского и Руского и которое коли будеть тамъ перво держано, у право немецкое, которое зоветься Майтборъское переменяем на вечные часы“²⁾.

Упамінаньне тут аб Літоўскім праве наўрад ці зьяўляецца выпадковасьцю канцэлярскага характару. Так, Менск у скорасьці пасля далучэньня да Літвы (з пачатку XV стагодзьдзя) знаходзіўся ў непасрэдным кіраваньні літоўскіх князёў, належачы да ліку віленскіх двароў³⁾. Гэта тэрыторыя была колёнізавана літоўцамі, хоць сапраўдную пашыранасьць гэтай колёнізацыі трудна азначыць. Але на існаваньне яе ёсьць выразныя паказаньні крыніц. Так, напрыклад, у XV стагодзьдзі ўспамінаецца ў Слоніўскім павеце дзесятак (падатковая адзінка) *Літоўскі*, а ў Ваўкавыскім—*Жамойцкі*. „У крыніцах XV і першай палавіны XVI стагодзьдзя можна сабраць ня мала паказаньняў на вайскова-служуюю колёнізацыю Чорнай Русі, на існаваньне ў гэтым краі вялікай колькасьці маёнткаў літоўскіх князёў, паноў і баяр“⁴⁾.

З другога боку, і ў карэнную Літву з даўняга часу накіроўвалася колёнізацыя з украінскіх і беларускіх земляў. Так, па словах І. Я. Скрожса, на тэрыторыі Жамойці „ёсьць ня мала цэлых маёнткаў, земляў і ўрочышчаў з выключна рускімі назвамі“⁵⁾. Сярод фамілій, якія сустракаюцца ў актавых кнігах, сустракаецца многа фамілій рускага паходжэньня⁶⁾.

Аднак выявіць асаблівасьці „Літоўскага“ права па параўнаньні з правам „рускім“ пры сучасным стане крыніц зьяўляецца справаю вельмі труднаю⁷⁾.

Літва, уладаючы потэнцыяльнымі сіламі для ўтварэньня політычнай гегемоніі сярод беларускіх і украінскіх земляў, выступіла на політычную арэну без вялікага культурнага багажу, у той час як старадаўня-рускія землі пражылі вялікую і слаўную эпоху разьвіцьця матэрыяльнай і

¹⁾ Ясинскі „Уставныя земскія грамоты Литовско-Руского государства“. Кіеў 1889, стар. 124.

²⁾ Рус. Ист. Библ. т. XXVII стар. 740.

³⁾ Любавскі. Областное дѣленіе и мѣстн. управление Литовско-Руского государства“. М. 1892 г., стар. 12—15.

⁴⁾ Там-жа., стар. 4.

⁵⁾ Акты, якія выдаваліся Віленскім Камітэтам для разбору спраў старадаўніх актаў, том XXXII. Вільня, 1907, прадмова, стар. XXII.

⁶⁾ Іб., стар. XXI.

⁷⁾ Надзвычайна цікавай і ўдзячнай задачай было-б вывучэньне сучаснага звычайнага літоўскага права.

духоўнай культуры. А права ўжо даўно вышла за мяжу стыхійнага панавання звычаю. Ужо даўно дзейнічала пісанае права, якое к гэтаму часу перанесла ўплыў і законадаўчай творчасці. Пры такіх умовах Літоўскаму звычаёваму праву, якое ня вышла яшчэ з дзіцячага становішча, трудна было разьлічаць на панаваньне над правам беларуска-украінскіх зямель. У лепшым выпадку яно магло існаваць толькі поруч з беларуска-украінскім правам.

Конкурэнтам „рускага“ права ў Літоўскім княстве выступае права польскае. Прывілей 1387 году адчыняе пэўную легальную дарогу для польскага ўплыву, праўда, спачатку пераважна ў сфэры права дзяржаўнага. Але нельга адмаўляць яго ўплыву і ў другіх галінах права. У Літоўскім Статуце 1529 году ён выяўляецца даволі прыкметна.

Кажучы аб нацыянальным характары Літоўскага Статуту 1529 году, прыходзіцца браць пад увагу іменна гэтыя тры нацыянальных супярэчлівых сілы—права літоўскае, польскае і украінска-беларускае. Ні рымскае, ні чэскае, ні нямецкае права значнай удзельнай вагі ў даным выпадку ня маюць.

II

Мноствам нацыянальных сіл, якія прымалі ўдзел у праватворчасці Літоўскай дзяржавы, і вытлумачаецца спрэчнасьць пытання аб нацыянальным характары кодэксу 1529 году. Тут стыкаюцца самыя супроцьлежныя канцэпцыі гістарычнага разьвіцьця праўнага жыцьця, якое папярэджала ўтварэньне Статуту 1529 году. Сучаснае становішча пытання ўскладнілася яшчэ больш параўнаўча з папярэднім, бо на сцэну выступіла імкненьне выясьніць пераважнае значэньне адной з дзвюх „рускіх“ праўных сыстэм: украінскай ці беларускай¹⁾.

Польская гісторыяграфія і да апошняга часу прытрымліваецца традыцыйнага пункту погляду на права Літоўскага Статуту, як на права провінцыяльна-польскае. Так іменна разглядае Літоўскі Статут вядомы сучасны польскі гісторык проф. Кутшэба ў сваёй нядаўняй працы: „*Historja źródeł dawnego prawa polskiego*“, т. II.

Аднак ужо даўно, з часу Даніловіча, а зусім выразна пасля параўнаўчага вывучэньня Літоўскага Статуту профэсарам Леантовічам, выявілася падабенства норм гэтых двух помнікаў і закладзена была канцэпцыя „заходня рускага“ права, якое прадстаўляе сабою далейшае разьвіцьцё агульна-рускіх пачаткаў Рускай Праўды²⁾.

Адсюль патрэбнасьць вывучэньня яго для поўнага ўясьненьня гісторыі „рускага“ права, другой галінай якога зьяўляецца права маскоўскай дзяржавы.

1) Тэрмін „рускі“ мы ўжываем, ідучы ўсьлед за сучаснымі помнікамі, дзе ён сустракаецца як супроцьпастаўленьне беларусаў і украінцаў ад Літвы і палякаў.

2) Леантовіч. Русская Правда и Литовский Статутъ. Кіеў, 1865 г. (Адбітак з Кіеўскіх Унівэрсыт. Ізвьесьцяў).

Українская гісторыяграфія, якая адкідае канцэпцыю „агульна-рускага права“, высоўвае пункт погляду самастойнага ходу разьвіцця юрыдычнага жыцця, таго права, якое знайшло сваё надворнае выражэнне ў Рускай Праўдзе. Але з гэй прычыны, што права, якое дзейнічала ў беларускіх землях і якое таксама і далей разьвівала пачаткі Рускай Праўды, увайшло ў Літоўскі Статут, дык высоўваецца далейшая задача выясьнення ўдзельнай вагі праўных сыстэм украінскіх і беларускіх земляў, якія ў поўнай меры склаліся к моманту выдання Літоўскага Статуту. Справа ідзе не аб тым падабенстве, якое наглядаецца паміж Літоўскім Статутом і Рускаю Праўдаю, а аб тых мясцовых звычаёва-праўных сыстэмах, якія паслужылі крыніцамі для Літоўскага Статуту.

Ва украінскай гісторыка-юрыдычнай літаратуры погляд на Літоўскі Статут, як на помнік украінскага права, найбольш рэзка выказаў проф. Лашчанка¹⁾. Акадэмік М. Грушэўскі прытрымліваецца некалькі іншага пункту погляду. Ён лічыць, што права Рускай Праўды, якое сфармавалася ў сярэднім Прыдняпроўі, у выніку політычнага і культурнага заняпаду апошняга, не магло мець непасрэднага ўплыву на права вялік. княства Літоўскага ў пэрыод яго формавання (XIV—XV сталяцце). Галоўным элементам, які ўтварыў у княстве Літоўскім парадак, права, культуру, быў ня столькі украінскі, колькі беларускі. І калі права Рускай Праўды было ўсвоена законадаўствам і практыкаю вялікага княства Літоўскага, дык запазычана было гэта права Рускай Праўды не з Падняпроўя, а з тутэйшых земляў, з іх права і практыкі²⁾.

Зусім зразумела, урэшце, што беларуская гісторыяграфія прылічае Літоўскі Статут да помнікаў беларускага права³⁾.

Такая, у кароткіх словах, пастаноўка пытаньня аб нацыянальнай істоце Літоўскага Статуту ў сучасны момант. Але трэба прызнаць, што такое разгалосьсе ў ацэнцы да пэўнай ступені тлумачыцца адсутнасцю шырокага і паглыбленага вивучэння крыніц Літоўскага Статуту.

З прац у гэтым напрамку трэба вылучыць раннюю работу Н. Максімейка⁴⁾. Яна каштоўна асабліва ў гэй частцы, дзе процістаўляецца Літоўскі Статут з польскім правам. Але яна аналізуе крыніцы толькі адных крымінальных законаў, а апрача таго, не дае—пры сучаснай пастаноўцы разглядаючы праблему—правільнай гістарычнай перспектывы, таму што бярэм для параўнання, галоўным чынам, Рус. Праўду і Літоўскі Статут, абыходзячы самы важны і патрэбны матэрыял—звычайнае права і судовую практыку папярэдняга часу Статуту 1529 году. Акадэмік М. Грушэўскі зусім правільна адзначыў патрэбнасць прасачыць—

1) Профэсар Р. Лашчанка. Лит. Статут, яко памятник украінскага права. Наук. збірник Украінскаго Універс. в Празі. Том. I. Прага. 1923, стар. 66—95.

2) М. Грушэўскі „Історія України—Руси“, т. V, стар. 631.

3) Проф. У. Пічэта. Гісторыя Беларусі, ч. першая. М. 1924 г.

4) Н. Максімейка. Источники уголов. законовъ Литовского статута Киевъ, 1894 г.

ці адбывалася рэцэпцыя Рускай Праўды літоўскім правам шляхам непасрэднага прыстасавання іменна гэтага помніка, ці толькі ўскосным шляхам—паколькі нормы сподыфікаваных у Рускай Праўдзе перайшлі ў юрыдычную практыку беларускіх зямель¹⁾.

Трэба адзначыць, што проф. Максімейка ў больш познай сваёй працы: „Руская Праўда і літоўска-рускае права“ карыстаецца і матэрыялам з судовай практыкі XV—XVII ст., але толькі, галоўным чынам, з тэй мэтай, каб літоўска-рускім правам высветліць Рускую Праўду²⁾. Гэта зразумела, зусім іншы падыход да Літоўскага Статуту.

Сучасная пастаноўка пытання аб нацыянальным характары Літоўскага Статуту высювае новыя моманты ў даследаванні гэтага помніка. Калі ўжо ўзьнікла спрэчка аб тым, чыя праватворчасць была больш актыўнай у Літоўскай дзяржаве, дык мабыць патрэбна спыніцца ня столькі на падабенствах розных нацыянальных праўных сыстэм (а іх можна знайсці ня мала), колькі на рознасці. З другога боку, толькі вывучэнне звычайнага права і судовай практыкі, паколькі гэта можна выявіць з судовых спраў гаспадарскага (вялікакнязеўскага) суду, можа звязаць Літоўскі Статут з сучаснай яму эпохай. У гэтых адносінах уся папярэдняя літаратура аб Літоўскім Статуте амаль нічога ня можа даць.

III

Юрыдычны сепаратызм Літоўскай дзяржавы напярэдадні выдання Статуту 1529 году, які знайшоў сваё выражэнне ў многалічбавых, земскіх прывілеях, заходзіць у далёкую старадаўнасць. Яшчэ аўтар „Повести временных лет“, выкладаў сваю тэорыю зьяўлення рускай зямлі, адзначыў рознастайнасць права, якое дзейнічала сярод розных пляменьняў: „имяху бо обычаи свои, и законъ отецъ своихъ и преданья, каждо свой нравъ“³⁾. Далей летапісец пералічае некаторыя звычаі славянскіх пляменьняў, якіх не існавала, па яго словах, у палян. У яго час узровень праўнага развіцця ў асобных землях быў розны. Так, нават бліжэйшыя суседзі палян—драўляне ведалі яшчэ шлюб шляхам крадзежу („умыковаху у воды дѣвица“), у іх панавала помста („убиваху друг друга“). Крывічы называюцца паганымі, таму што, як і Вяцічы, паляць нябожчыкаў і святкуюць трызну.

Гэты юрыдычны сепаратызм павінен быў адчуць зруйнавальны ўплыў з боку Рускай Праўды. Але да якой ступені ішоў невіліруючы ўплыў гэтага помніка на мясцовае звычайнае права?

Для параўнання Руская Праўда са звычайным правам, якое дзейнічала ў розных другіх рускіх землях, ёсць матэрыял, хоць і ня вельмі

1) Грушэўскі. Іст. Укр.—Русі, V, стар. 631.

2) Зборнік артыкулаў па гісторыі права, які прысвячаецца М. Ф. Уладзімірскаму-Буданову. Кіеў, 1904 г.; стар. 382 і наступныя.

3) „Повесть временных лѣтъ“ па Лаўрэньчыёўскаму спісу. Выд. Архіол. Кам. СПб, 1910 г., стар. 12.

багаты. У прыватнасьці сваеасаблівасьць права зямлі Смаленскай можна выявіць пры аналізе ўмовы Смаленску з немцамі 1229 году, у эпоху непасрэднай дзейнасьці пашыранай Рускай Праўды.

Адзначым, раней за ўсё, тэрміналёгію „Смаленскай Праўды“, якая адносіцца да розных галін права:

„Князь, вл[а]д[ы]ка, госьць, коупць, посьль, дворянинь, свободный члвкъ, моужь, гарожане, хълопъ, княжь хълопъ, дъбрыи людие, жена, роба, дѣтским, тиоунъ, староста, дружина, грамота, лихий, моужь, тать, пагоуба, свяжетъ без вины, оучинить насилъе, извиниться, оуранять, безвѣка биеть, синь любо кровавъ, убить, за голову 10 гривенъ.

Соудъ, правда, пересоудъ, соудви, послоухъ, оу жельза оусадить, оу погрѣбъ не мѣтати, желью горячее, на полѣ биться, мѣтати жеребѣи, дѣтского приставити, наемъ, дѣтскому пороука, оупирати послухомя.

Товарь, дѣлгъ, виновать кому, заемъ, остаткъ, платити, продавати, мыто, вѣс[е]тъ, вѣсити, коуна смольнская, ногата смольнская, гривна серебра, конь, полѣчь, наймоун, посоулить, земледѣржи, пьчатъ, свободѣнь, путь, городъ, поставъ“.

У больш раннім помніку права Смаленскай зямлі—Уст. грамата смаленскага князя Расьціслава 1150 г.¹⁾—знаходзім наступныя юрыдычныя тэрміны:

„сдумавъ съ людми своими, прощепини, вира и продажа, полюдые, погость, передмеръ, дань, истужницы, перевозъ, торговое, мыто“ і інш.

Ці запазычана вышэйпаказаная юрыдычная тэрміналёгія цалкам з Рускай Праўды? Наўрад ці можна сьцьвярджаць гэтае. У самую старадаўнюю эпоху юрыдычныя тэрміны пераходзілі ў юрыдычны быт, галоўным чынам, са звычайнай жывой гутаркі. Пры панаванні звычайнага права многія юрыдычныя інстытуцы і зусім ня маюць строгага абазначэння (напрыклад, баярская дума), і вельмі часта адно паняццё выражаецца некалькімі тэрмінамі. Калі і сустракаюцца ў помніках старадаўня-рускіх зямель тэрміны такія-ж, як і ў Рускай Праўдзе, дык гэта тлумачыцца падабенствам гутарак, якія ўжываліся ў розных землях, не адмаўляючы ў поўнай меры магчымага пераходу юрыдычнай тэрміналёгіі Рускай Праўды ў права Смаленскай і другіх зямель, трэба прызнаць у аснове зьяўлення і развіцця гэтай тэрміналёгіі самастойную аснову ў відзе жывой мовы данай тэрыторыі.

Аналіз умоў з немцамі XII—XIII ст. ст. дае профэсару Ўладзімір-скаму-Буданову падставу сказаць, што „пастановы ўмовы 1229 году зусім падобныя да пастаноў Р. Праўды, мелі моц ува ўсёй паўночна-заход-

¹⁾ Хрестоматия по истории Русской правды, М. Владим.-Буданова, в. I, СПб, 1908 году, стар. 219.

няй Русі. Пры параўнаньні-ж з дагаворам Ноўгарадзкім 1195 году выяўляецца, што ў XII—XIII стагоддзях ува ўсёй Русі панавала адно звычаёвае права, іменна тое, якое выражана ў Рускай Праўдзе¹⁾.

Але калі можна адзначыць у гэтых помніках падабенства, дык заўсёды гэтым не вырашаецца пытаньне аб сэпаратным, мясцовым праве другіх рускіх зямель, усіх яго асаблівасцяў, якія пераважна і прыдавалі яму жыццёвы характар. Права было глыбака канкрэтна, і ім даражылі і яго абаранялі якраз за тое, што яно ня было падобным на права другой мясцовасці.

Можна паказаць на цэлы шэраг палажэньняў Праўды Смаленскай, якія адрозьніваюцца ад Рускай Праўды. Так, удар па вуху Рус. Праўда лічыць псыхічнай зьявагай і ўстанаўляе вышэйшаю продаж—12 грыўняў, (Акадэмічны спісак, артыкул 3); Смаленская Праўда (арт. 5) прызначае 3 грыўні куп ($\frac{3}{4}$ грыўні срэбра). Наадварот, за раны штраф па Смаленскай Праўдзе (арт. 7) удвая большы, чым па Рускай Праўдзе (кар. 25). Па смаленскім дагаворы холоп уладае грамадзянскай праваздольнасьцю (арт. 12). Успамінаецца злачынства, невядомае Рускай Праўдзе—палуд (артыкулы 17—19).

Асаблівай увагі заслугоўваюць артыкулы Смаленскай Праўды аб полі (арт. 15—16). Гэтага віду суду божага—сучасная Смаленскаму Дагавору Руская Праўда ня ведае. З гэтай прычыны профэсар Максымейка гаворыць: „Больш за ўсё праўдападобней маўчанка Рус. Праўды аб паядынках тлумачыцца тэй акалічнасьцю, што яна зьявілася ў тэй мясцовасці, дзе паядынкі не практыкаваліся. Ні ў законадаўчых помніках, ні ў судовых актах вял. кн. Літоўскага я не знаходзіў паказаньняў на судовыя паядынкі“²⁾.

Трэба таксама адзначыць норму, якая трактуе аб тацьбе (Смален. дагавор, арт. 32) зусім інакш, чым Руская Праўда. (Ак. 38; Кар., 37). Аднак, тут выявілася супярэчнасьць духу ня рускага права наогул, а толькі права Рускай Праўды³⁾. Прывілей Віцебскай зямлі амаль літаральна аднаўляе норму Смаленскага Дагавору⁴⁾.

Асаблівасьцю Смаленскай Праўды была забарона велькі супраціўны бок к „жалезу“, калі ён сам ня хоча гэтага. (Смаленскі дагавор, 14). Па Рускай Праўдзе прыстасаваньне „жалеза“ дапушчалася „изневоли“.

Такім чынам, супроцьстаўленьне Рускай Праўды з Праўдаю Смаленскай паказвае, што поруч з падобнымі нормамі гэтыя помнікі зьяшчаюць нормы, якія значна адрозьніваюцца адзін ад другога. Усё

1) М. Владимирский-Буданов. Хрестоматия, в. I, стар. 107, увага 50.

2) Максимейко. Русская Правда и литовско-русское право. Зборнік, стар. 394.

3) Параўнаўчая ўвага 40 да 32 арт. Смален. Дагавор, Владим.-Буданов, Хрестоматия, I, стар. 105.

4) Ясинский. Уставные земские грамоты, стар. 177.

пытаньне толькі ў тым, як разумець супольнасьць норм права тых зямель, якія пасья ўвайшлі ў склад Літоўскай дзяржавы?.. Можна дапусьціць, што Руская Праўда проста перайшла з Кіеўскай Русі ў другія землі і ўжывалася як цэльны комплекс юрыдычных норм. Можна нават паказаць спосаб, якім Рус. Праўда магла ўходзіць у юрыдычны быт другіх зямель—князяваньня адзінай дынастыі Рурыкавічаў. Але тады трудна ўявіць, якім чынам права мясцовае выціснулася правам Рус. Праўды, калі нават шмат пазьней, у XV—XVI ст. ст., за сваё права так хваталася насельнасьць асобных зямель і шанавала яго, ня глядзячы на тое, што рознасьць у праве земскіх прывілеяў можа нам паказацца не настолькі ўжо вялікаю? Руская Праўда была вядома аўтарам Смаленскай Праўды, аднак не яна лягла ў аснову Смаленскага Дагавору, а права сваё мясцовае, і, мабыць, ня толькі смаленскае, раз Полацак і Віцебск ужывалі таксама яе. Аўтары ня сьпісалі з Рускай Праўды свае нормы, таму што ўнеслі ў Дагавор нормы, невядомыя Рус. Праўдзе, з аднаго боку,—і з другога, па адных і тых-жа пытаннях далі свой уласны, зусім самастойны адказ. Апрача таго, хто меў магчымасьць увесці ў сыстэму мясцовага звычайнага права Рускую Праўду, як збор звычайў Кіеўскай Русі? Як справядліва адзначае проф. Філіпаў, Руская Праўда „ня была складзена па загаду князёў і ня была іх „статутам“... яны ніколі не прадпісвалі судом ужываць яе пры вырашэньні спраў. Яна ўжывалася дзякуючы сваёй унутраной вартасьці, а ня дзякуючы свайму офіцыйнаму значэньню“¹⁾. Сапраўды, Руская Праўда была выгодна тым, што давала гатовую цвёрдую пісьмовую формулёўку праўным нормам, але чужое звычайнае права рэцэпіравала гэтую формулёўку толькі ў тых выпадках, калі істота норм была тая-ж самая, ня супярэчыла традыцыйнай правасьведомасьці, сваёй мясцовай „праўдзе“. Прадстаўляць сабе рэцэпцыю Рус. Праўды, як процэс замены ёю мясцовага звычайнага права, можна толькі недацаніўшы значэньня консьватыўнасьці звычайу ў старадаўнюю пару і адхіліўшы з поля ўвагі існаваньне цэлага шэрагу звычайна-праўных сыстэм зямель, якія ўвайшлі ў склад Літоўскай дзяржавы. Даволі ўспомніць рэцэпцыю візантыцкага права і яе вынікі. А яно-ж уваходзіла (внедрялось) з дапамогаю дзяржаўнай улады, доўга і ўпарта. Асобныя рэзкія спробы рэформ, як замена Ўладзімераў вірсьмяротнаю караю, цяпелі няўдачу, стыкаючыся з нязрушным звычайам.

Такім чынам, можна прызнаць, што ўжываньне Рускай Праўды—і, пры тым, асобных яе палажэньняў, а не комплексу норм у цэлым—ня зьнішчала мясцовага земскага звычайу, і далейшы процэс разьвіцьця права, які адбываўся ў кожнай зямлі, зьяўляецца разьвіцьцём ня чужога, хоць і падобнага, права, якое мелася ў Рускай Праўдзе, а права свайго мясцовага.

¹⁾ Филипповъ. Учебникъ истории русскаго права. Ч. I, Юрьевъ, 1914, с. 96.

IV

Ня глядзячы на політычную самастойнасць беларускіх зямель: Смаленскай, Полацкай і Віцебскай, ім прыходзілася здаўна коардынаваць сваю замежную політыку. Так, дагавор 1229 г. ўтварыў Смаленск, аднак гэты дагавор пашыраў сваю моц і на Полацк і на Віцебск, хоць невядома якім чынам быў здзейснены ўдзел гэтых апошніх у складанні дагавору:

„Тоя правда Латинескомуу възяти оу Роуской земли оу вълъсти князя смольнеского и оу полотьского князя вълъсти и оу витьбеского князя вълъсти“.

Зьмест Дагавору 1229 году рознастайны, але, зразумела, ён ня мог выявіць юрыдычны быт у такой паўнаце, як Руская Праўда, бо мэтаю яго было ўрэгуляваньне міжнародных адносін. Але, мабыць, ужываць у трох землях нормы Дагавору, якія датыкаліся грамадзянскага, крымінальнага права і процэсу, можна было толькі з прычыны вялікага падабенства ў праве гэтых земляў.

Дасьядоўнік земскіх прывілеяў в. кн. Літоўскага—Якубоўскі, расьтаўрыруючы самы старадаўны тэкст полацкага і віцебскага прывілеяў, прышоў да вываду, што ў аснове іх ляжаць „рады“ старадаўніх князёў з зямлёю¹⁾, а дайшоўшы да нас адрываком полацкіх радаў належыць да першай палавіны XIV стагоддзя²⁾. „Самая старадаўняя частка полацкага і ўсё віцебскі прывілей вельмі блізкі паміж сабою, так што ў большасці выпадкаў паўтараюць тыя-ж самыя палажэньні, у тым-жа парадку і амаль у тых-жа самых выразках. Гэтая акалічнасць наводзіць на думку, што першапачатковы прывілей Вітаўта, аб якім успамінае полацкі прывілей 1511 году, быў выданы ў аднолькавай форме як для полацкай, так і для віцебскай зямлі, і што тая розніца, якую мы сустракаем у абодвух тэкстах, трэба прыпісаць пацьвярджэньням Сьвідрыгайла і Сыгізмунда (1430—1440 г. г.)“³⁾. Пры складанні Смаленскага прывілею (не раней 1442 году, па думцы Якубоўскага) узорам мог паслужыць віцебскі прывілей, чым вытлумачаецца дзіўнае падабенства паміж абодвума дакумантамі⁴⁾.

Як-бы то ні было, можна з пэўнасьцю сказаць, што зьмест гэтых прывілеяў у значнай сваёй частцы фіксуе далёкую старадаўнасьць і, апрача таго, у многіх момантах падобны. Такім чынам, супольнасьць права, якое праявілася ў XIII стал. ва ўтварэньні Смаленскай Праўды, існуе і ў XIV—XV ст. ст.

¹⁾ Якубовский, Земские привилеи в. кн. Литовского. Ж. Мин. Нар. Просв., 1903, май, стар. 277.

²⁾ Іб., стар. 279.

³⁾ Іб., стар. 265.

⁴⁾ Іб., стар. 281.

Якая-ж аснова беларускіх земскіх прывілеяў па сваёй істоце? Прызнаючы, што ў Смаленску, Віцебску і Полацку дзейнічала ў XII—XIII ст. ст. свая Праўда, а ня Праўда Руская, хоць можа і падобная ў многіх пытаннях, трэба выходныя пункты права гэтых земляў у пазнейшую пару шукаць якраз у Смаленскай Праўдзе. Прыраўноўваючы Смаленскі Дагавор 1229 году да земскіх прывілеяў, ня прыходзіцца разьлічаць на вялікую колькасць агульных юрыдычных норм, раней за ўсё, з прычыны таго, што яны розныя па сваіх асноўных мэтах: першы—ёсьць акт міжнароднага характару, а другія—рэгулююць адносіны мясцовага насельніцтва да вярхоўнай улады, а, апрача таго, яны невялікія па свайму аб'ёму самі па сабе, і на сапраўдныя кодэксы зусім не падобны.

I. Полацкі прывілей змяшчае права палачан устанаўляць мыты з тавараў, якія правозыцца з Смаленску,—на асновах узаемнасці:

„если бы Полочане брали на Смолнянѣхъ мыто отъ соли и отъ воску, и его милость також Смолняномъ велѣлъ брати на Полочанѣхъ мыто отъ соли и отъ воску; а если бы Полочане на Смолнянѣхъ не брали, ино и Смолняномъ на Полочанѣхъ не брати“¹⁾.

Мабыць, і смольняне мелі права ўстанаўляць мыта. Гэта відаць і з Смаленскага прывілею, якім даецца смольнянам права браць мыты: вагу мядовую, саяную, музолкі, коромысел²⁾. Гэтыя пастановы зьяўляюцца пераžitкам практыкі, выражанай у Смаленскім Дагаворы:

„Всякому Латинескому члвекоу свободѣнъ путе изъ Гочкого берега до Смольнеска без мыта до Гоцкого берега“ (арт. 34).

II. Смаленскі прывілей змяшчае пастанову, якая забараняе трымаць корчмы ў Смаленску.

„А корчмы вѣ городѣ Смоленску не держати“³⁾.

У дагаворы 1229 году адпаведнай нормы няма, бо яна не закранае міжнародных адносін. Яна мае на мэце патаемны выраб віна, існаваньне якога прыносіла шкоду фіску. Але аб мытах з корчмаў, якія ішлі ў карысьць князя, успамінае больш ранні помнік—устаўная грамата смаленскага князя Расьціслава Мсьціславіча 1150 г., дзе князь пераўступае ў карысьць царквы свае прыбыткі з корчмаў:

„на Копысѣ полюдыя четири гривны, а перевоза четири гривны, а торгового 4 гривны, а корчмыти невѣдомо, но что ся соидеть изъ того десятина святой Богородици“⁴⁾.

III. Адным з самых найстарэйшых злачынстваў, вядомых праву старадаўня-рускіх зямель, зьяўляецца крадзеж. Разьвіцьцё прыватнае ўласнасці, вялікая каштоўнасць рэчаў пры параўнаўча невялікім матэ-

1) Ясинский. Уст. З. Грам., стар. 156.

2) Ясинский, пакаваньня творы, стар. 156.

3) Іб., стар. 157.

4) Владим.-Буданов. Хрестоматия, т. I. стар. 221.

рыяльным узроўні тагочаснага грамадства—ставілі крадзеж у лік вельмі важных злачынстваў.

Руская праўда пашыранай рэдакцыі не дае пацярпеўшаму поўнай волі над злодзеям, злоўленым з рэчаю („с лицом“),—яго трэба было весці на князеўскі двор. Забойства злодзея караецца продажам у 12 грыўняў (кар. 37). Па агульным асновам Рускай Праўды рэч зварочваецца пацярпеўшаму (арт. 27, 29, 30, 33); яна аплачваецца ў тым выпадку, калі яе неабходна мець на руках для навочнай даказнасці, без якой нельга весці збор (свод) (кар. 32, 34).

Цікава параўнаць нормы аб крадзежу Рускай Праўды з Смаленскай Праўдай. Там толькі адзін маласлоўны артыкул:

„Который Роусинъ, или Латинеский имьть татя, надъ темь емоу своя вѣля, камь его хочеть, тамъ дѣнеть“ (арт. 32).

Тут няма ні слова аб якім-бы то ні было абмежаванні права гаспадара рэчы над злодзеям, злоўленым на месцы злачынства. Гэтая норма проста супроцьлежна Рускай Праўдзе. Што гэта сапраўды так, даказнасцю служыць рознасць аналагічных норм у прывілеях Валынскім і Віцебскім. І ў XV стагоддзі існавала прынцыповая розніца норм, якія трактавалі аб крадзежы.

Валынскі прывілей робіць працяг традыцыі Рускай Праўды:

„Приличного злодья не пускати, а хто бы яго пустиль, або на окупъ даль, и на него бы довод спровный был: тотъ маеть вину заплатити по давному, какъ передъ тымъ было“¹⁾.

Іншы характар маюць прывілеі беларускіх зямель (Віцебскай, Смаленскай і Полацкай). Зразумела, і ў іх праяўляецца публічны прынцып. Той, хто пацярпеў, не распараджаецца асобаю злодзея, калі ён можа выплаціць тацбу. Але ў выпадку поўнай нявыплатнасці, злодзей, па Віцебскаму прывілею, аддаецца ў поўнае распараджэнне пацярпеўшаму:

„а не будеть у татя чимъ платити татьбы, ино его истцу выдати, и гдѣ его всхочеть тамъ его денеть“²⁾.

Гэтая формула ёсць літаральнае паўтарэнне пастановы Смаленскага Дагавору аб праве пацярпеўшага на асобу таця:

„Камь его хочеть, тамъ дѣнеть“.

Полацкі прывілей таксама ў выпадку нявыплатнасці злодзея дазваляе выдаць яго пацярпеўшаму. Смаленскі прывілей па гэтаму пытанню простых паказанняў не дае.

IV. Руская Праўда мае даволі многа норм спадчыннага права; тэрмін спадчыны—„задница“. Тое самае разуменьне Смаленская Праўда перадае тэрмінам—„остатокъ“, прычым апошні ахапляе ўсю маемасць,

1) Ясинский, паказаныя творы, стар. 176.

2) Ясинский, паказаныя творы, стар. 177.

рэчы рухомыя і нярухомыя і даўгі. Гэты тэрмін пераходзіць у права літоўскай эпохі¹⁾.

Праўда, прывілеі беларускіх зямель XV—XVI ст. ст. ведаюць тэрмін „безадщина“—вытворны ад „задница“ і тэрмін „отмѣрщина“. Па тлумачэнню проф. Ясінскага, „отмѣрщина“—гэта маемасьць, якая асталася пасля спадчынадавальніка, які ня меў законных насьледнікаў, а „безадщина“—маемасьць, якая засталася зусім без насьледнікаў, г.зн. зусім безгаспадарная²⁾. Лёс гэтай апошняй быў не аднолькавы па земскіх прывілеях. Так, па прывілеях Віцебскаму, Полацкаму і Смаленскаму вял. князь ня мае права на вымарачаную маемасьць:

„и въ отмерщины не вступатися“³⁾.

Такі парадак супроцьлежны асновам Рускай Праўды, згодна якіх маемасьць зьмёршых ідзе князю (Кар., 103, 104). Асновы Рускай Праўды знаходзяць свой працяг у прывілеі Кіеўскай зямлі:

„а будетъ пустыи челоувѣкъ ни дѣтей, а ни племени: ино на настое имѣнье“⁴⁾.

V. Прывілеі Віцебскі і Полацкі зьяшчаюць зусім аналегічныя пастановы аб тым, што суд па крымінальных справах не павінен адбывацца за межамі зямлі, за выключэннем таго выпадку, калі бакі ўстаўлялі добраахвотную падсуднасць у якім заўгодна месцы:

„А который Полочанинъ имѣтъ намъ о чемъ жаловатися о насильи на Полочанина жъ, приѣховши въ Литву один, безъ истца: намъ зъ Литвы дѣцкога не слати, писати намъ листъ къ воеводѣ нашему, хотя бы о смертной винѣ“⁵⁾.

Карэньні гэтай пастановы знаходзім у Смаленскім Дагаворы, які таксама абвясчае, што суд здзяйсняецца толькі ў сваёй зямлі, але падсуднасць можа быць зьменена па згодзе бакоў:

„Роусиноу не звати Латинеского на инога князя соудъ, лише предъ Смольнеского князя аже самъ вѣсхочете тѣ тѣ и деть. Тако Латинескому не звати Роусина на иньи соудъ, лише оу Ригоу и на Гочкым берего“ (арт. 28).

1) Дагавор 1229 г. „а оумрете не заплативъ, а кто емлетъ его остатъкъ, томоу платити Немчиноу“ (арт. 12).

Судебнік Казіміра 1468 г. „а будетъ ли въ дому *статковъ* татя того и он домовыми статкы плати“ (арт. 4).

Смаленскі Прывілей: „а хто отходя зъ сего свѣта кому прикажеть свой *статковъ* того нурушити“.

Лит. Ст., 1529, 5, 17: ня маюць права адпісваць „в чужую моц заставлены, то ест тот, кого бы кому выдано съ его *статки*“.

2) Ясинский, паказ. творы, стар. 172, увага 307.

3) Ясинский, паказ. творы, стар. 170.

4) Ib., стар. 121.

5) Ib., стар. 121.

VI. Віцебскі і Полацкі прывілеі змяшчаюць пастанову аб непарушнасьці вырашаных спраў:

„А старыхъ судовъ намъ не посуживати“¹⁾.

Гэты-ж прынцып выяўлены ў вельмі падобнай рэдакцыі ў Смаленскім Дагаворы:

„Ни одному же Роусиноу не дати пересоуда оу Ризѣ ни на Гочкомъ березѣ; тако Латинескому оу Роуской зѣмли не дати пересуда никоумуже. Которое орудие доконъчано будѣть оу Смольнескѣ мѣжоу Руоскою и мѣжоу Латинескимъ языкомъ, передъ судиями и передъ добрыми людми боль того не починати оу Ризѣ и на Гочкомъ березѣ; а что боудѣть дѣкончано оу Ризѣ и на Гочкомъ березе пердъ соуднями и пердъ дѣбрыми людми, того оу Смольнескѣ не починати“ (арт. 33).

VII. Прывілеі беларускіх зямель змяшчаюць норму, якая рэгулюе ўжываньне спосабаў прасячэння пѣрукі і пазбаўленьня волі (нятство, доводня, желѣзо, мука).

„Черезъ поруку въ желѣза ихъ не сажати, а ни в которую муку“ (Віцебскі прывілей).

... „А черезъ поруку, в нятство не сажати“ (Полацкі прывілей).

... „Не казалъ ихъ милость въ доводню сажати в таковыхъ малыхъ дѣлахъ, а велѣлъ ихъ за поруку давати, кромъ своего великого дѣла, в которомъ же не прыгодится на поруку давати“²⁾.

Гэтая норма зусім аформілася ў праве гэтых зямель яшчэ ў XIII стагоддзі:

„Аже извиниться Роусинъ оу Ризе, или на Гочкомъ березе, оу дыбоу его не сажати. Аже извиниться Латининъ оу Смольнескѣ не мѣтати его оу погрѣбѣ; аже не боудѣтъ пороуки, то оу желѣза оусадить“, (арт. 8, 9).

Зробленае параўнаньне беларускіх земскіх прывілеяў са Смаленскім Дагаворам зусім ясна даказвае налічнасьць самастойнага росту права гэтых зямель, якое мела свае мясцовыя карэньні. За гэта сваё права змагаліся беларускія землі, якія абаранялі яго і такі абаранілі, замацаваўшы іх у форме прывілеяў. З другога боку, супрацьстаўленьне Праўды Рускай і Праўды Смаленскай дае падставу сказаць, што найстарадаўняе права зямель, якія пазьней утварылі беларускую нацыянальнасьць, нельга разглядаць, як адбітак з Рускай Праўды. Сам Смаленскі Дагавор далёка ня сьведчыць аб домінуючым уплыве Рускай Праўды. Можна гаварыць толькі аб падабенстве, не забываючыся, аднак, і істотнай розьніцы. Ня Руская Праўда, як цэльны зборнік прававых норм, зьяўляецца асновай

¹⁾ Ясинский, паказ. творы, стар. 122.

²⁾ Ясинский, паказанья творы, стар. 188.

права, якое змяшчаецца ў прывілеях Смаленскай, Віцебскай і Полацкай зямель. Ёх права ідзе да сваіх мясцовых праўных асноў. З гэтай прычыны, з падабенства іх з прывілеямі украінскіх зямель таксама няма падстаў выводзіць аб домінуючым праве гэтых земляў, якія мелі ў сваёй аснове Рускую Праўду.

V

Найхарактарнай зьявай праўнага жыцця Літоўскай дзяржавы ў перыод да выдання Літоўскага Статуту 1529 году зьяўляецца юрыдычны сепаратызм. Спецыяльныя ўмовы стварэння Літоўскай дзяржавы спагадалі праўнай дэцэнтралізацыі, а разам з тым і кансервацыі звычайнага права, якім рэгулявалася кожная асобная частка дзяржавы. „Консерватизм взначалі став гаслом політыкі Літовскаго правительства,—гаворыць акадэмік М. Грушэўскі.—„Мы старины не рухаемъ, а новины не уводим“—повторяло воно при кождій нагоді, і в сых словах, акрім звычайнаго в ті часи пошановання status quo, звучить переконанне, що староруські порядки, прынесені руськими землями в ее нове політично тіло, в князівство Литовське, мусять бути в цілости задержані. І Литовське правительство, дійсно, паказувало ім всяке поважання, забеспечало поодиноким землям іх автономію, устрій, практику, ставлячы ім властиво тільки одне жадання, аби всі сі землі, всі суспільні верстви причиняли ся воєнних тягарів державы“¹⁾.

Хоць земскія прывілеі, асабліва беларускія, і даюць матэрыял з розных галін праўнага жыцця, аднак яны не маглi разьлічаць на больш ці менш значную паўнату. Калі Літоўскі статут 1529 году, ня глядзячы на ўсе свае дамаганьні быць адзінай крыніцай права, прызнаецца ў немагчымасьці абхапіць усе сфэры жыцця, дык тым больш не маглi граць ролю кодэксаў прывілеі. Гэта былі гарантыйныя законы, агульныя прадпасылкі для легальнага ўжываньня мясцовага звычайнага права. Пераважная частка норм права, якія дзейнічалі ў кожнай зямлі, ня была запісана і трымалася толькі ў людзкай памяці; веданьне яе ня пераходзіла за межы сваёй тэрыторыі. Гаспадарскі суд, зьвязаны констытуцыйнымі гарантыямі, выяўленымі ў прывілеях, прымушаны быў, з гэтай прычыны, ці выяўляць нормы мясцовага звычайнага права, раней чым вынесці прыгавар, ці проста пераносіць справу на вырашэньне мясцовага суду. Вырашэньне спрэчнага юрыдычнага пытання не на падставе мясцовага звычайнага права ўсьведамлялася, як „образа“.

„Ино намъ ея видело, штожь таковая рэчь маеть быти сужона вь ихъ праве Дорогицкомъ. И не хотячи есмо образы никоторое праву Дорогицкому вчинити, и дали есмо имъ тое до права ихъ Дорогицкого“²⁾.

¹⁾ М. Грушевський. Історія України-Руси, т. V, стар. 5.

²⁾ Рус. Ист. Библ., т. XX, Лит. Метр., I, стар. 665.

У 1495 г. вял. князь Аляксандар прыслаў грамату п. Кміце Аляксандравічу, намесьніку Чаркаскаму, з прычыны скаргаў паноў зямлі Кіеўскай:

„Про тожь приказуемъ тобѣ, ажь бы еси слугъ и людей его не судиль, ни рядиль, и винь и пересудовъ на нихъ не браль, подлугъ права вашого, што есми вамъ дали, всей земли Кіеўскай“¹⁾.

Па справе 1511 году гараднічага гародзенскага п. Федзька Гаўрылавіча з толмачом Касьцюшкам гаспадарскі суд пастанавіў:

„а што ся тыкало того, ижь бы пан Федько на томъ самъ мель присягнути, то ся намъ не видело, и то есмо отложили на сторону, чою жъ и въ ихъ праве *Волинскомъ нетъ* ижь бы хто мель мномо светки прысягати“²⁾.

Скардзілася на гаспадарскім судзе адна берасьцейская мяшчанка на шляхціца гаспадарскага Кульнева, што ён скалечыў яе. Суд прысудзіў па ім аскарджальніцы „пол-невѣсты“:

„водлуг того, ижь она вѣчно на руку хрома, *опытавши* войта Берестейскаго *Донька* какъ есть в *нихъ* обычай (ижь мешчанину судяць—десять гривенъ голову, мешчанце двадцать гривенъ)“³⁾.

У 1514 годзе гаспадарскі суд разглядаў справу аб прызнанні Сьцецка Беразоўскага вольным чалавекам і прысудзіў на князі Капусьце навязку за пазбаўленьня волі двух мяшчан г. Каменца, якіх ён „поималъ“ замест Сьцецка:

„а князь Капушта маеъ его и тыхъ двоухъ мешчаниновъ и кони ихъ водле *ихъ* тамошняго (каменецкаго) права, навязывать“⁴⁾.

Адсюль відаць, што абяцаньне, якое давалася Літоўскім урадам кожнай зямлі пры выдачы прывілею, „ховати и держати“ дараванае права, „ни въ чомъ не рушити“,—вѣчно и непорушно, на вѣки вѣкомъ—ня было казённай фразай, а сапраўды захоўвалася на практыцы. Такім чынам, права Літоўскай дзяржавы да Літоўскага статуту 1529 году зьяўлялася конглёмератам сыстэм звычайнага права, характэрныя асаблівасьці якіх навукай яшчэ ня выяўлены.

VI

Як і другія часткі Літоўскай дзяржавы, уласна Літва зьяўлялася асобнай краінай. „Панства Літоўскае“ складалася з уласнай Літоўскай зямлі, Русі Літоўскай і зямлі Берасьцейскай (без Падлясься). Гэта тэрыторыя абдымала прыблізна ранейшыя Віленскую, усходнюю частку Ковенскай, Горадзенскую, Менскую і Магілёўскую губэрні⁵⁾. У этнографічных адносінах гэта былі літоўска-беларускія землі.

1) Акты, отн. к ист. Зап. Рос., I, № 130.

2) Р. П. Б., XX, Литов. Метр., I, стар. 707.

3) Р. И. Б., XX, Литов. Метр., I, стар. 1270.

4) Р. И. Б., XX, Литов. Метр., I, стар. 137.

5) М. К. Любавский. Очерк ист. Литов.-Рус. госуд. до Любл. унии включительно, стар. 76.—Чтения в Импер. Общ. Ист. и Древ. Рос., 1911 г., кн. I-ая.

Як і другія країны і гэта цэнтральная зямля Літоўскай дзяржавы мела свой земскі прывілей. Такім быў Гарадэлькі прывілей 1413 году, які захаваў сваё значэнне для Літвы, нават пасля выдання агульна-земскага прывілею 1447 году.

„Літовцы,—гаворыць проф. Любаўскі,—даражылі гэтым Гарадэлькі прывілеем, які даваў ім некаторыя важныя перавагі перад іншымі землеўладальцамі, і пры случае ссылались на яго в оглашение этих преимуществ. Так, когда король Сигизмунд в 1522 году назначил православного русского князя Константина Ивановича Острожского воеводою Троцким и дал ему первое место „в лоцицѣ“ господарской рады, литовские паны протестовали против этого назначения, ссылаясь на то, что по Гарадэлькі прывілею такія высокія должности на Літве, як воеводства, каштелянства, должны прадстаўляцца абязательно католикам, не схызматыкам. И король должен был обещать, что этот случай не будет прецедентом для будущего, і впродолженье подобных уряды и достоинства не будут даваться русским, без совета старших панов рады, но только литовцам римско-католической веры“¹⁾.

Як і ў другіх краінах, тут развівалася і дзейнічала сваё мясцовае права—„літоўскае і рускае“, аб якім успамінаюць прывілеі на Майдэборскае права Менску і другім гарадам.

У гэтай-жа галіне дзейнічаў збор юрыдычных норм, выданы пры Казіміры, вядомы ў навуцы пад назваю судзібніка Казіміра²⁾.

Хто ўдзельнічаў у складанні яго? Пачатак яго гаворыць: „...мы съ князьмы и съ паны-радою нашего великого князьства и со всемъ посполствомъ согадавши урядили есмо такъ“³⁾. Што датычыць „поспольства“, дык пад ім трэба разумець толькі паважаных асоб м. Вільні, дзе адбывалася складанне судзібніка. Паспольства актыўнага ўдзелу ў выданні судзібніка, зразумела, ня прымала⁴⁾. Галоўную ролю грала рада князеўская. Гэта нават ня сойм, бо соймаў, у дакладным сэнсе гэтага слова, г. зн. з выбарнымі прадстаўнікамі шляхецтва, пры Казіміры ня было⁵⁾. Сабраньне, якое займалася судзібнікам, па складу свайму было пашыраным пленумам Паноў-Рады. У адным са сьпісаў судзібніка паказанне на „все поспольство“ прапушчана.

Асабісты склад сабрання гэтага, на жаль, невядомы, з прычыны таго, што судзібнік не дайшоў у аўтэнтчным відзе, а толькі ў сьпісах, хоць і XV стагоддзя. Але ведаючы вялізарную палітычную ролю літоўскай арыстократыі якраз у эпоху Казіміра, якая самастойна вырашала лёс дзяржавы, трудна ўявіць сабе, каб у справе законадаўства правяўся

¹⁾ Любавский, очерк, стар. 77.

²⁾ Уласна кажучы, назва „судзібнік“ чужая юрыдычай мове літоўска-рускага права. Сам акт называе сябе „лістом“.

³⁾ Владимирский-Буданов, хрестоматия, II, стар. 32.

⁴⁾ Малиновский. Рада великого кн. Литовского, ч. II, в. I, стар. 112.

⁵⁾ Владимирский-Буданов. Рада в. кн. Литов. Записки Соц. Ек. Від. УАН, IV, стар. 228.

чый-небудзь чужы ўплыў. Для гэтага няма ніякіх падстаў. „Область (уласна Літоўскага княства) занимала доминирующее положение в Литовско-Русском государстве. Она была самою населенною, самою многолюдною из всех других. Здесь сосредоточено было наибольшее количество господарских, великокняжеских имений, тут-же преимущественно скучены были и имения дворяншей литовской знати—князей Гольшанских, панов Гаштольдов, Радзивиллов, Заберезинских и др.“¹⁾

Ад часу Гарадэльскай вуніі рада наогул, пад уплывам літоўскага нацыянальнага элементу, адыходзіць ад баярскай думы, як старадаўня-рускай нацыянальнай формы ўлады арыстократыі, а пры Казіміры і Сьгізмундзе канчаткова ператвараецца ў польскі сэнат. Як даказвае проф. Уладзімерскі-Буданов,—Рада ёсьць установа літоўская па свайму нацыянальнаму духу²⁾.

Па сваёй істоце судзебнік прысьвечаны пытаньням, галоўным чынам, крымінальнага права і процэсу. З 25 артыкулаў, 16—у ім трактуюць аб „татэбе“, 3—аб „земных делах“, 1—аб вывадзе чэлядзі, 1—аб знаходцы і 1—аб маставой павіннасьці³⁾.

Гэты законадаўчы помнік выяўляе інтарэсы зямляўладніцкай клясы. Атрымаўшы шляхам прывілею 1447 году права домінальнага суду, зямляўладнікі павінны былі паклапаціцца аб формальным разьмежаваньні панскай юстыцыі ад вялікакнязеўскай. Судзебнік пераважна гаворыць аб панскім і гаспадарскім чалавеку, як рэчы, з прычыны якой (больш правільна, з прычыны злачынстваў, якія гэтымі людзьмі ўтвараюцца) зьяўляюцца рознастайныя праўныя адносіны. Тацьба была самым звычайным злачынствам якраз для немаможных кляс тагочаснага грамадства. Даволі праглядзець судовыя акты таго часу, каб пераканацца ў тым, што абвінавачаньне шляхціца аб крадзяжы было надзвычайна рэдкаю зьяваю. Шляхта ўжывала іншыя спосабы,—для яе характэрным было гвалтоўніцтва—разбой, бойка, грабежніцтва, забойства, падпал.

У нас няма помніка права для гэтай галіны, адпаведнага Смаленскаму Дагавору, каб мець прадстаўленьне аб тых асновах, далейшым разьвіцьцём якога зьявіўся судзебнік. Можна тут сапраўды ўжывалася Руская Праўда. Але не ўва ўсім, аднак, судзебнік зьяўляецца працягам Рускай Праўды. У палажэньнях аб тацьбе ёсьць такія нормы, якія па духу свайму проста супроцьлежны Рускай Праўдзе, напрыклад, артыкулы 13 і 14, якія ўводзяць аб'ектыўны крытэрыі ацэнкі ўкрадзенага: крадзеж рэчы каштоўнасьцю вышэй „полкопы“ ці „полтины“ караецца сьмерцю.

Апошні артыкул судзебніка напамінае Рускую Праўду: яна знаходзіцца ў канцы і гаворыць аб збудаваньні і папраўленьні мастоў. Апрача гэтага артыкулу, няма ніякіх другіх сьлядоў перайманьня Рускай Праўды.

1) Любавский, Очерк, стар. 76.

2) Владим.-Буданов. Рада, Зап. УАН, IV, стар. 233.

3) Ясинский. Уст. Зем. Грам., стар. 8.

Зразумела, можна нагадваць, што ўкладальнікі судзебніка мелі перад сабою, як прататып, Рускую Праўду. Але, папершае, не ўва ўсіх сьпісах Рускай Праўды ёсьць артыкулы аб маставой павіннасьці ў Ноўгарадзе, артыкул, які са слоў Уладзімірскага-Буданова нічога агульнага з Рускай Праўдай ня мае, а, апроча таго, нормы, якія рэгулююць маставую павіннасьць, існавалі, як рэальнае права, незалежна ад Рускай Праўды. Так, адпаведную пастанову мае Смаленскі прывілей:

„а хто коли помостное завѣдаетъ в городѣ тотъ бы с тыхъ людей, которыхъ дѣлница сказится, а зася замостить, по грошу бралъ; а чия дѣлница мосту будетъ цѣла, на томъ бы ничего не бралъ“.

Налічча такіх пастаноў знаходзіць сваё натуральнае вытлумачэньне ў прыродных умовах літоўска-беларускіх зямель, дзе багацьце вады пры мушала клапаціцца аб падтрыманьні мастоў, як шляхоў зносін.

Бліжэй за ўсё можна вытлумачыць выданьне артыкулу аб маставой павіннасьці ў судзебніку тым, што ў часе законадаўчай работы ў Вільні ўзьнікла пытаньне аб непарадках у гэтых адносінах. Можна прычынаю паслужыў сапраўдны выпадак, калі чый-небудзь конь зламаў нагу. Гэты артыкул мае, так сказаць, злобадзены характар („тутъ бы и нынѣ каждый свои мостъницы замостили“). Ён загадвае:

„а што бы не мѣшкали, сего жъ лѣта удѣлали... А пакъ ли которымъ не задѣлають своихъ дѣлницъ сего лѣта, а исплототъся тотъ жъ права выступилъ; на томъ намъ вины десять рублей“.

Судзебнік 1468 г. зьяўляецца кодфікацыйнай мясцовага звычайнага права, якое дзейнічала ў межах уласна „панства Літоўскага“. Няма падстаў прызнаваць яго першай спробай кодфікацыйна агульнадзяржаўнага значэньня. У самым тэксце нідзе ні гаворыцца, што моц яго пашыраецца на тэрыторыю ўсёй дзяржавы, у той час, як пры выданьні агульна-дзяржаўных актаў гэты момант адзначаецца. Так, у агульназемскім прывілеі 1447 году абвяшчаецца, што ён даецца:

„предреченымъ прелатомъ, княжатомъ, рытеремъ, шляхтичомъ, бояромъ, местичомъ нареченымъ земля великого княжства Литовского и Руского и Жемоитского“...¹⁾

У прывілеі мітрапаліту Кіеўскаму сказана:

„з ласкі нашое тое право, каторое жъ выпісано въ свитку Ярославъ ли потвержаемъ симъ нашимъ листомъ нареченному митрополиту, епископу Смоленскому Іосифу и всимъ епископомъ у отчине нашей, великомъ князьстве Литовскомъ и въ панѣствахъ нашихъ Русскихъ“²⁾.

Калі-б судзебнік Казіміра быў кодфікацыйнай агульна-дзяржаўнага значэньня, ён павінен быў-бы выключыць дзейнасьць земскіх прывілеяў таму што істота апошніх супярэчыла ў многім судзебніку. Калі для Лі-

1) Владимирский-Буданов. Хрест. II, стар. 21.

2) Рус. Ист. Библ., XXVII, Лит. Метр., кн. Зап. V, стар. 748.

тоўскага ўраду выявілася патрэба ў выданьні агульна-дзяржаўнага кодэксу, дык ён зусім лёгка рабіў вывад, што выданьне і дзейнасьць прывілеяў павінна спыніцца. Пры пацьвярджэньні ў 1501 г. прывілею Вальнскай зямлі, была ўнесена ў яго абмоўка:

„а то імъ маемъ всѣ держати тые члонки, што въ семь нашомъ листѣ верху стоятъ выписанны, до тых часовъ, покій права Статуты *всей земли* отчизнѣ нашей великому князству Литовскому вставимъ; а коли права Статуты у въ отчизнѣ нашей уставимъ, тогды всі земли наши адного ся права держати мають и адным правом сужоны будутъ подлѣ Статуту“¹⁾.

Паміж тым, судзбнік Казіміра і не прэтэндаваў адхіліць дзейнасьць звычайнага права ў кожнай асобнай зямлі, і выданьне і пацьвярджэньне земскіх прывілеяў цягнулася і пасля яго. Так, напрыклад, пастановы судзбніка аб адказнасьці злодзея былі падобны з Кіеўскім прывілеем і рэзка адрозьніваліся ад пастаноў Віцебскага прывілею²⁾. Аднак, гаспадарскі суд, як гэта было паказана вышэй, зусім ня меў замеру нікому навязваць звычай, якія дзейнічалі ў Літве, а прызнаваў у поўнай меры дзейнасьць звычайу мясцовых.

Пры поўным панаваньні сэпаратызму ў праве Літоўскай дзяржавы можна, аднак, прыкмеціць у практыцы гаспадарскага суду аб'яднальны струмень—поруч з мясцовымі звычаямі ўжываліся і існавалі нормы, якія мелі агульна-дзяржаўнае значэньне. Пахаджэньне іх можна вытлумачыць часткова падабенствам па істоце норм, якія ўжываліся ў розных землях, часткова творчай работай гаспадарскага суду, якому прыходзілася шляхам прэцэдэнту ўтвараць новыя нормы, якія зусім адсутнічалі ў мясцовай звычайна-прававой сыстэме.

Вось некаторыя нормы звычайнага права, якія мелі агульна-дзяржаўнае значэньне.

Права ўдавы, якая ня вышла другі раз замуж, карыстацца маемасьцю свайго мужа ёсьць звычай агульны для ўсяго княства Літоўскага. Так, у 1522 годзе пані Пятрова Яновіча, ваяводзіная Троцкая на судзе заявіла супроць дамаганьняў п. Пятра Станіславіча, ваяводы Полацкага:

„ижъ отецъ его, панъ Станиславъ о томъ се позывалъ, и вже дей мне съ нимъ право было и мене ваша милость, господаръ, на вдовьемъ столъцы zostавили, *подлугъ права и звычайю стародавнего великого князства Литовского*“.

Яна прасіла пакінуць яе на ўдоўем стольцы і гаспадар пастанавіў: „маеть она на вдовьемъ столъци мешкати, как иным вдовы, до живота своего“³⁾.

1) Ясинский. Устав. грам., стар. 73.

2) Іб. стар. 177—178.

3) Р.И.Б., XX, Литов. Метр., I, стар. 1108.

Права недарослых дзяцей не адказваць па ісках на бацькаўскую маемасьць—старадаўны звычай усёй Літоўскай дзяржавы. Гэта норма была сформулявана ў вырашэньні гаспадарскага суду каля 1514 году па справе п. Літоворавай з баярамі Дзержковічамі:

„Хто по своемъ животе, будучи чога въ держаньи дѣти по себе зоставить малы, тым дѣти мають того быти въ деръжаньи, на чомъ отецъ ихъ—ихъ зоставиль, до летъ своих, а какъ летъ будутъ мети, тогды мають кождому права достояти“¹⁾.

У 1509 годзе скардзіўся пан віленскі, стараста берасьцейскі князь Аляксандар Юравіч на п. Войцеха Яновіча, што апошні, прышоўшы гвалтам на яго падвор'е ў замку віленскім, паадбіваў замкі ад камор, паразганяў вартаўнікоў, дзякуючы чаму шкода вялікая сталася. Пан Войцех абараняў сябе тым, што ўчыніў ён усё „з росказанья господара“, але сам нічога з рэчаў ня браў. Ён прапанаваў ісцу прысягнуць. Гаспадар з Панамі-Радамі пастанавілі:

„штожъ зъ вековъ въ панѣнстве нашом право есть таковое: какъ богатому, так убогому таковая речъ завжды маеть плачона быти подъ присягою“²⁾.

У 1519 г. Паны-Рада разглядалі скаргу Венцеславай Скіндзярэвіча Ганны з дзеверам яе Янам Скіндзярэвіча на Юрыя Сіруцэвіча аб тым, што Сіруцэвіч Венцеслава „казавъ забити также въ дому своемъ ажъ на смерть“. Пан Сіруцэвіч адхіляў гэта абвінавачаньне і даказваў, што на забойства „направы і волі ня было“. У сутнасьці, абвінавайцы ня мелі важкай і простаі даказнасьці, браліся прысягнуць, што сьмерць Скіндзярэвіча, дзякуючы яму здарылася. Паны-Рада вынеслі прыговор, кіруючыся нормаю звычайнага права:

„и мы, тому поразумевшы, ижъ тотъ обычай есть и право въ панстве господаря нашего: „коли въ чиемъ дому будетъ гость раненъ або вбитъ, маеть вбийца господарь домовый искати, а головщину маеть самъ платити“.

Тэрмін прысягі быў таксама ўстаноўлены на падставе звычайо: „водле обычая и права земского, третий день“³⁾.

У 1503 годзе судзіліся перад гаспадаром п. Олбрахт Гаштольт з п. Янам Радзвілам з-за таго, што пані Гальжбета, жонка Яновая, а сястра Олбрахтовая, па сьмерці сваёй, ня маючы дзяцей, адпісала свой пасаг мужу. Пан Ян, лічачы, што гэта падсудна духоўнаму суду, адазваўся „да сьвятога бацькі папы“. Вялікі князь вельмі катэгорычна адхіліў гэтае дамаганьне, спасылаючыся на звычай:

1) Р. И. Б., XX, Лит. Метр., I, стар. 843.

2) Р. И. Б., XX, Литов. Метр., I, с. 599.

3) Малиновский. Сборник матер., относящихся к истор. Панов-Рады вел. кн. Литов., Томск, 1901, стар. 380.

„ино чого не бывало за предковъ нашихъ, а ни за отца нашего, короля его милости, иж бы ся хто о земскихъ делехъ и провехъ мелъ отзывать до отца светого папежа. И того *нового обычая*, што передъ тымъ здавна не бывало в панстве нашомъ, жодною мерою не хотели есмо допускати“¹⁾.

І сапраўды, гэтага старога звычайу суд прытрымліваецца і пазней. Так, каля 1509 году, у часе судовага разгляду па справе паміж п. Пятром і п. Юрым, ваяводзічам віленскім, аб трэцяй частцы маентку, апісаная п. Пятру п. Войцехам Кучуковічам, п. Пётр „зъ великою пильностью“ прасіў у гаспадара дазволу перанесці гэту справу на духоўны суд. П. Юры таксама згаджаўся на гэта, хоць адваджаўся на гэта пры згодзе гаспадара: „если бы то не было напротивку права его милости“. Пасьля гэтага бакі разам звярнуліся з просьбай да гаспадара. Гаспадар прызнаў, што па агульнаму правілу няможна „што ся тычеть земьского права о именье нерукомыхъ речей допустити съ права его милости въ духовный судъ“. Аднак, у выглядзе выключэння, „зъ *особливое ласки своее*, на ихъ обоихъ жаданье“ дазволіў ім перанесці справу ў духоўны суд. І тут-жа было абумоўлена, што гэты выпадак ня можа быць прэцэдэнтам на будучыну:

„А впередъ, што ся тычеть о именье и нерукомыхъ речей, его милость жодному подданному своему таковыхъ речей съ своего суда не маеть до духовного права допускати“²⁾.

Агульная норма звычайовага права аб лёсе пасагу пасьля бяздзетнай жонкі выяўлена ў успамянутаі вышэй справе п. Гаштольда з п. Янам Радзівілам:

„и не только у великомъ князстве, але и в коруне Польской есть такой *обычай*: „коли девка будет выдана замужъ, а вмреть детей не маючы, тогда тотъ посагъ, который будетъ за нею данъ, маеть за ся отданъ быти в тотъ же дом, с которого дому тая девка будетъ выдана“³⁾.

Сапраўды, на падставе гэтай нормы разьвязваюцца адпаведныя справы як у беларускіх, так і украінскіх землях.

Так, у 1496 годзе па справе земляніна вальнскага Андрэя Ціраковіча і сястрэнця яго (зятця) аб дварышчы Давыдоўскім, гаспадарскі суд пастанавіў:

„Коли тая сестра ихъ, за нимъ будучы, а детей съ нимъ не мела, не могла отчыны ихъ мужу своему записывать от нихъ ближних“⁴⁾.

1) Малиновский. Сборник материалов, относящийся к истр. Панов-Рады в. кн. Лит. Томск, 1901, стар. 380.

2) Р. И. Б., XX, Лит. Метр., I, стар. 627.

3) Малиновский, Сб. мат., стар. 380.

4) Рус. Ист. Библ. XXVII, Лит. Метр., стар. 658.

Таксама, у 1501 годзе па аналёгічнай справе аб пасагу паміж гараднічым Гарадненскім п. Федзькам Гаўрылавічам з мачыхай жонкі сваёй п. Федзькаваю Пуцята¹⁾, гаспадар з Панамі-Радаю пастанавілі:

„колі тая девка (сястра жонкі Федзька Гаўрылавіча) нешодши замужь, умерла, тотъ посагъ за ся в домъ пал на пана Федзьковы дети—на Путяту и на его братью; а паней Федковой и той дочце ее, которая тепер еще в дому мешкаетъ, в то ся не надобе вступати“²⁾.

VII

Панаваньне праўнага сэпаратызму цягнулася аж да XVI стагоддзя. Ужо ў 1501 годзе ўрад у Валынскім пацвярдзальным прывілеі выказаў офіцыяльна, што думка аб утварэньні адзінага для ўсёй Літоўскай дзяржавы кодэксу, які павінен быў скасаваць увесь складаны конглімерат асобных земскіх звычайна-праўных сыстэм упаўне пасьпела. Прынцып консэрватызму, які кіраваў законадаўчаю політыкаю дзяржавы, траціў, мабыць, свае выгады.

У эдыкце 1522 году, раней часу выданым урадам, з прычыны ўвядзеньня ў жыцьцё Статуту, даецца офіцыяльнае тлумачэньне ўтварэньня адзінага кодэксу. „Да гэтага часу ў нашым вялікім княстве Літоўскім, — гаворыцца ў эдыкце, — правасуднасьць адбывалася не на аснове пісанага права, але згодна звычайу, а таксама разуменьню і сумленьню кожнага судзьдзі, гэта значыць адпаведна таму, як здавалася судзьдзі больш справядліва ці больш правільна ці няправільна“¹⁾.

Няпэўнасьць норм звычайнага права і нязвычайная іх рознастайнасьць адбывалася на правасуднасьці, утварала пачуцьцё няпэўнасьці ў вынесеным прысудзе, даючы магчымасьць для злоўжываньняў судзьдзяў.

Ня прыходзіцца прэчыць супроць правільнасьці тых мотываў, якімі кіраваліся і ўрад і шляхецкая кляса, утвараючы агульна-дзяржаўны кодэкс. Але ўсе адмоўныя бакі сэпаратызму ў праве Літоўскай дзяржавы сталі зразумелымі і відочнымі толькі ў сувязі з перамай форм народнай гаспадаркі, якая толькі пачала вызначацца.

У самым пачатку XVI стагоддзя праяўляюцца яўна адзнакі новай—грашовай—формы народнай гаспадаркі. Гэты процэс патроху захапляе эаномічнае жыцьцё ўва ўсёй шырыні, у яго ўцягваюцца ўсе грамадзкія клясы. Дзеля клясы зямляўласьнікаў разьвіцьцё грашовай гаспадаркі ставіла задачу вызваліць свой капітал—зямлю ад уціскаў, якія перашкаджалі ёй быць прадметам вольнага звароту. „Народная гаспадарка, якая даволі такі разьвінулася, і асабліва сельска-гаспадарчы ўздым, што адбываўся тады,—утваралі патрэбу мобілізацыі зямельнай уласнасьці. Прагнасьць за зямлёю з боку асобных прадстаўнікоў шляхецкага стану была

1) Князі Пуцята былі віцебскія жыхары.

2) Малиновский. Сбор. мат., стар. 293—294.

3) Dziálnyński. Zbiór praw litewskich. Poznań 1841, стар. 121—123.

прычынаю значнай прапановы асобнымі зямляўласнікамі сваіх зямель на продаж¹⁾. Аднак, грамадзянскаму звароту, які развіўся, перашкаджаў юрыдычны сепаратызм, адсутнасць агульных спраў усёй шляхецкай класы норм матэрыяльнага права і дакладна вызначаных законам норм процэсу.

Папераджальнікамі Літоўскага Статуту 1529 году, як законадаўчага помніка, зьяўляецца цэлы шэраг асобных законаў, выданых у першай чвэрці XVI стагоддзя ў форме „ухвал“ і „устав“, якімі рэгуляваліся некаторыя пытанні матэрыяльнага і процэсуальнага права.

Аднак, ні паступовае ўтварэнне агульна-дзяржаўных звычаёва-прававых норм, ні асобныя законадаўчыя акты не маглі задаволіць патрэбы ў сыстэматызаваных агульных нормах, патрэбных для грамадзянскага звароту. Трэба было зрабіць далейшы рашучы крок у аб'яднальным процэсе права Літоўскай дзяржавы, адмовіцца ад аўтарытэту старадаўняй праўнай традыцыі, якая панавала ў юрыдычным жыцці. Законадаўца ўжо стаў на шлях вольнай творчасці, хоць, зразумела, вельмі нясмела ў першыя часы. Кодэкс павінен быў падраўняць усе асаблівае ў праўных сыстэмах асобных зямель, паклаўшы ў аснову панскую зямлю і ўсе політычныя і эканамічныя інтарэсы, зьвязаныя з ёю.

Гісторыя кодэфікацыйных работ, якія скончыліся выданнем Статуту 1529 году, небагата звесткамі. Вядома, што ўпершыню ў 1501 годзе сам урад заявіў аб неабходнасці кодэфікаваць законадаўства. Аднак, ініцыятыва ў гэтай справе перайшла ў рукі шляхецкай класы. На вялікім вальным сойме ў Вільні 1514 году ўсе станы сойму выявілі жаданьне, каб гаспадар дараваў ім пісанья правы і законы.

Тое-ж самае пытаньне было паднята ў 1522 годзе на Горадненскім сойме і тады-ж гаспадар з Панамі-Радаю „право імь прирекли дати и тыи вси члонки, какъ ся подданыи наши мають справовати и радити, казали... выписати“²⁾. Праз два месяцы пасля гэтага ў тым-жа годзе ў Вільні адбыўся вялікі вальны сойм. Галоўным пытаньнем на ім было заслуханьне і абмеркаваньне ўрадавага projektu статуту. Такім чынам, у працягу надзвычайна кароткага часу (некалькі месяцаў) урад падрыхтаваў проект кодэксу і прапанаваў сойму на абгаварэнне.

Разгляд гэтага проекту соймам даў аснову ўраду лічыць яго зацверджаным „всею землею“ і ён у тым-жа 1522 годзе выдаў спецыяльны эдыкт аб увядзеньні ў жыццё Статуту і, каб як можна скараці працэс яго ўжываньня, загадалася надрукаваць ў яго многіх экзэмплярах. Аднак, урад вельмі паспяшаўся, бо Статут законнай моцы яшчэ не набыў.

1) Пічэта. Зямельнае права ў Статутах 1529 і 1566 гадоў.—Працы Белар. Дзярж. Унів. ў Менску 1926 г., № 11, стар. 90.

2) Любавский. Литовско-Русский Сейм. М. 1900, стар. 227.

Статут астаўся не надрукаваным—у гэтым ня можа быць няпэўнасьці¹⁾. І ня ў гэтым прычына таго, што проект Статуту не атрымаў моцы закону, як думае Пекосінскі²⁾. Самая істота проекту не задавальняла ўпаўне шырокія колы шляхецкай клясы.

Справа ў тым, што выданьне адзінага кодэксу ў гісторыі клясавых адносін Літоўскага княства было такім момантам, калі зямляўласніцкая кляса павінна была забяспечыць сабе пануючую ролю ў народнай гаспадарцы і непасрэдны ўдзел у політычнай уладзе. Да гэтага часу неабмежаваным гаспадаром была фэадальная арыстократыя, політычным органам якой зьяўлялася Рада. Між тым, жыцьцё высунула ўперад і сярэдняю клясу зямляўласнікаў—шляхту, якая, выносячы на сваіх плячох увесь цяжар часоў Аляксандра і Сігізмунда, усьвядоміла ўжо сваю ўдзельную вагу. Шляхта жадала вызваліцца ад апекі арыстократыі і атрымаць самастойнае становішча ў дзяржаве.

Вось чаму ўраду прышлося яшчэ і ў 1524 годзе паслаць на Віленскі сойм ізноў папраўлены проект Статуту. Пасылаючы на гэты сойм свайго сакратара Вежкгайла з проектам кодэксу, гаспадар, мабыць, быў упэўнены, што ён будзе прыняты, бо адначасна было зроблена распараджэньне канцлеру „тое право выдати всімъ подданымъ нашимъ“³⁾. Аднак, і гэты проект ня быў прыняты соймам „для некоторыхъ членковъ“. Шляхта дабівалася непасрэднага ўдзелу ў вытварэньні правасуднасьці, каб забяспечыць сябе ад судовага свавольства і неправасуднасьці магнатаў, у руках каторых быў суд і мясцовы, і цэнтральны. У гэтым і другіх адносінах проект быў няпрыемлімы для шляхты.

Думалася, што ўсе спрэчныя пытаньні будуць разьвязаны на сойме ў Берасьці ў канцы 1524 году, куды павінен быў прыехаць кароль. Аднак, справа зацягнулася да сойму ў Вільні ў 1529 годзе. І толькі з 29 верасьня 1529 году Статут—ці інакш „новыя правы“—атрымаў моц закону.

Выяўляецца цікавая рыса ў гісторыі складаньня проекту I-га Статуту: ён быў вынікам бюрократычнай канцэлярскай творчасьці. У непасрэдным складаньні яго шляхта ня прымала ўдзелу праз сваіх прадстаўнікоў, як гэта было пры складаньні Статуту 1588 году. Прырыхтаваны ў гаспадарскай канцэлярыі проект прад'яўляўся сойму ўрадавымі дакладчыкамі, сойм яго ня прымаў і ён ізноў варочаўся ў канцэлярыю для дапаўненьняў і перапрацоўкі. Можна думаць, што першапачатковы проект меў бясформены надворны выгляд; трудна сказаць, ці было якраз 13 разьдэлаў, падзел на разьдзелы і артыкулы⁴⁾. Можна ён меў выгляд Судзэбніка Казіміра.

¹⁾ Аб гэтым сьведчыць Бельскі прывілей 1514 г. Статут 1566 г. стар. 5.

²⁾ F. Piekosiński. Statut Litewski, cz. I. Kraków 1899, s. 15.

³⁾ Докум. Моск. Арк. Мин. Юст., т. I, М. 1897, стар. 516.

⁴⁾ S. Kutrzeba. Historia źródeł dawn. prawa polskiego, t. II, s. 69.

Хто быў аўтарам проекту Статуту—невядома. Але, ведаючы канцэлярскі спосаб яго складання, няма падстаў усю работу прыпісваць канцлеру Гаштольду. Наўрад ці працавала тут якая-небудзь сталая камісія. Мабыць, Гаштольд, як начальнік дзяржаўнай канцэлярыі, даручыў работу аднаму ці некалькім выпрактыкаваным пісарам. Такім іменна чынам быў падрыхтованы, напрыклад, пісарам Мартынам з Лужка па загаду канцлера п. М. Кезгайла вядомы прывілей 1447 году, так складаліся і іншыя прывілеі. Канцэлярскім чыноўнікам даручалася адзяваць у пісьмовую форму пастановы Паноў-Рады і сойму, чаму яны павінны былі і прысутнічаць пры абгаварэнні законапраектаў. „Очень часто—гаворыць проф. Любаўскі—писари составляли документы на основании того, чему были сами свидетели в раде господарской“¹⁾.

З гэтай прычыны, можна з пэўнасьцю сказаць, што гаспадарскі сакратар князь Вежкгайла, які быў пасланы на Віленскі сойм 1524 году з „правамі пісанымі“ ад гаспадара, і быў тою асобаю, якая прысутнічала на сойме, як дакладчык; ён-жа, бязумоўна, згодна ўстаноўленай практыкі, выпраўляў проект па паказаньнях сойму. Пры абгаварэнні другіх праектаў Статуту маглі прысутнічаць і іншыя асобы.

Але, зразумела, канцэлярскі спосаб падрыхтаваньня проекту не адхіляў удзелу Гаштольда, як асобы, якая нясе агульную адказнасьць за работу канцэлярыі. Калі наогул ніякі юрыдычны дакумант ці законадаўчы акт ня мог выйсьці без зацьвярджэньня канцлера, дык тым больш трэба нагадваць блізкі ўдзел і нагляд за кодэфікацыйнай работаю з боку Гаштольда. Ува ўсякім выпадку якраз ад яго залежыў агульны характар зместу проекту. Ускосна гэта відаць з таго супраціўленьня, якое зрабіла шляхта першаму і другому праектам. Гаштольд, як прадстаўнік магнацтва, зямельнай арыстократыі, і павінен быў прыдаць працы па кодэфікацыі такі напрамак, які адбіваў інтарэсы таго пласту, да якога ён належыў, і які ён ня мог не абараняць.

Гісторыя Літоўскага Статуту 1529 году сьведчыць аб барацьбе між двума пластамі аднэй і тэй-жа клясы зямляўласьнікаў, і сам Статут дае вынік кампромісу паміж шляхтаю і магнацтвам з перавагаю ў карысьць апошняга. Ён няма зусім адзнак таго, каб падымалася пытаньне аб пераважным уплыве на будучы Статут панаваўшай у якой-небудзь з асобных зямель праўнай сыстэмы. Галоўную ролю гралі клясавыя інтарэсы, аб'яднаўшыя шляхту незалежна ад таго—ці былі гэта украінцы, беларусы ці літвіны. З гэтага боку нацыянальнае мінулае не заўсёды магло падыйсьці к моманту, і чужое нацыянальнае права, напрыклад, права польскае, прыцягвала грамадскую ўвагу пры выданьні Статуту. Перад вабнымі перспэктывамі клясавага панаваньня пытаньне аб захаваньні пераважнага нацыянальнага ўплыву народаў, якія ўходзілі ў склад Літоўскай

¹⁾ Любавский. Литовско-Русский Сейм, стар. 384—394.

дзяржавы, адыходзіла, мабыць, на задні плян. Цікавы факт: зямля-ўласніцкая кляса Літоўскай дзяржавы ўвесь час надзвычайна ўпарта працівілася праніканню польскага элементу, адчуваўшы сваю „рускую“ нацыянальную адмежаванасць, аднак, у справе законадаўства прыняла проект кодэксу, многія палажэнні якога былі ўзяты з права польскага. Літоўска-руская шляхта не хацела мець каля сябе палякаў, і ў той-жа час прымала многія модыфікаваныя палажэнні польскага права.

Проф. Максімейка даказаў, што аўтары Статуту 1529 году пісалі палажэнні крымінальнага права, маючы перад сабою законадаўчыя помнікі польскага права. Цікавым зьяўляецца самы факт зваротку да польскага права. Ня дзіва, з гэтай прычыны, што аўтары ўнеслі ў Статут цэлы шэраг такіх норм амаль тэкстуальна. Такімі зьяўляюцца арт. 6, разьдзел I—аб замаху на ўрадніка гаспадарскага; арт. 21, разьдзел I—аб адказнасці за ўстанаўленьне новых мыт; арт. 12, разьдзел III—аб зганьбаванні чэсьці; артыкул 14—15, разьдзел VII—аб забойстве родзічаў і інш.

Можна паказаць яшчэ на запазычанні з нямецкага права. І адсюль аўтары тэкстуальна выпісвалі некаторыя палажэнні. Так, артыкул 11, разьдзел XIII—„коли бы лице в чіей хоромине за замкомъ найдено было“—узятая цалком з саксонскага зерцала¹⁾.

Хоць чужыя ўзоры наогул сьлізкая глеба для захаваньня ў кодэксе нацыянальнай самастойнасьці, усё-такі, ня прыходзіцца спрашчаць характар рэцэпцыі польскага права. Аўтары Статуту не маглі глядзець на сябе толькі, як на перакладчыкаў, іх работа насіла самастойны творчы характар. Па думцы Максімейка, аўтарам таму прышлося шырока выкарыстоўваць польскае законадаўства, што Статут быў першаю спробаю кодэфікацыі і ў гэтай справе маглі ўзьнікнуць перашкоды ў адносінах формулёўкі законаў²⁾. Гэта правільна, але толькі часткова. Юрыстыя, якія працавалі ўсё сваё жыцьцё ў гаспадарскай канцэлярыі, былі даволі спрактыкаванымі, каб даць найлепшую формулёўку любому праўнаму палажэнню. Больш таго. Формулёўка судовых прысудаў гаспадарскага суду часта больш дакладная і ясная, чым адпаведныя формулёўкі Літоўскага Статуту, асабліва ў тых выпадках, калі аўтары бралі за аснову тэкст польскага права.

Шырокае выкарыстаньне польскага права тлумачыцца проста тым, што ўрад павінен быў у працягу некалькіх месяцаў падрыхтаваць проект кодэксу. Зьвязаныя тэрміновасцю выкананьня заданьня, аўтары хця-не хця прымушаны былі пайсьці ня шляхам прапрацоўкі вялізарнага судовага матэрыялу, а проста ўзялі гатовыя формулы польскіх крыніц, прапрацаваўшы іх адпаведным чынам. Гэтым часткова тлумачыцца і непаўната Статуту: маючы польскі тэкст аўтары іншы раз прапушчалі нормы, якія надзвычайна шырока ўжываліся. Так, напрыклад, артыкул 23, разь-

¹⁾ Максимейко. Источники уг. закон., стар. 179.

²⁾ Іб., 127.

дзел VII—„О звадахъ“, які разьвязваў некалькі казусаў звад, не прадугледжвае выпадку, якія найбольш часта сустракаўся ў практыцы—выпадку, калі з двух бакоў маюцца сьведкі звады. Гэта тлумачыцца тым, што аўтары перанеслі ў Статут перапрацованы тэкст Віслацкага Статуту. Між іншым і судовыя прыгавары былі выкарыстаны таксама пры складаньні Статуту. Выгадней за ўсё было карыстацца Прывілеямі і Судзебнікам Казіміра.

Аднай толькі крыніцы няпрыкметна ў Статуце—Рускай Праўды, маючы на мэце яе, як асобны помнік, а не яе нормы. З гэтай прычыны няправільна, з пункту погляду гістарычнай пэрспэктывы, супрацьстаўляць Літоўскі Статут з Рускай Праўдаю, калі гутарка ідзе аб крыніцах Статуту, а разам з тым і аб нацыянальным характары яго. Шырокае пашырэнне Рускай Праўды не выключала мясцовага звычаёвага права, даказанасьцю чаго зьяўляюцца земскія прывілеі. З гэтай прычыны ня права Рускай Праўды павінна зьяўляцца матэрыялам для азначэньня нацыянальнага характару Літоўскага Статуту 1529 году, а звычаёвае права і судовыя прэцэдэнты ў пэрыод непасрэдна папярэдні моманту складаньня і выданьня Статуту 1529 году, паколькі гэты матэрыял даступны выяўленьню з судовых спраў, якія разглядаліся на гаспадарскім судзе. І зразумела, толькі да гэтых прыгавараў, а не да спраў мясцовых судоў, маглі зварачацца аўтары Статуту, і тады ўва ўсім сваім вялізарным значэньні высоўваецца той факт, што правадніком агульна-дзяржаўнай судовай палітыкі быў гаспадарскі суд, які дзейнічаў у сфэры Літоўска-Беларускага нацыянальнага права.

(Канец будзе)